

I.

Запорізька група підчас партизанського походу прoderлася з боями через відступаючий денікінський та наступаючий большевицький фронти і перейшла з Херсонщини в Чигиринський повіт.

Розлогий краєвид голих степів з рідкими селами заступили великі ліси, між якими хутори і села попадалися частіше.

Перейшли, здавалося, безконечний Чорний ліс.

Чепурненькі білі хатки під соломою, оточені садами, роблять приємне вражіння після великих, часто німецького типу, будівель Херсонщини, коло яких рідко побачиш сад.

Змінилася не тільки місцевість, але й типи населення, одяг. Проходячі частини зустрічають коло воріт чорноокі «кралі-молдички» в корсетках, з коралями і срібними дукачами на шії. Мужчини одягнені здебільш в домашнього сукна киреї. Типи – клясично українські. Мова подібна до полтавської, таке ж змягчення «л».

Підчас стоянки в одному селі селяни оповідають про Холодний Яр.

Неприступний Мотрин монастир серед лісів... Якісь таємничі загороди, навіть електричні (!)... Важкі гармати «які стріляють на сорок верстов!»... Засів там із своїм військом отаман Чучупака і нікого не боїться – ні большевиків ні денікінців, нічого не могли йому зробити...

Наслухавшись, обмінюємося поглядами.

Звичайно, дядьки перебільшують, але цікаво побачити, що там за «січ» така в Холодному Яру... Поділюються думки, чи підемо на Холодний Яр, чи він залишиться нам збоку.

На другий день з півсотнею кінноти їду в авангарді 2-го Запорізького (збірного) полку. Ідемо в напрямку Холодного Яру. Поперед нас пішли вже різними шляхами наші частини. Зустрічаю знайомого старшину з двома козаками, який їде з донесенням до «дідуса» – отамана Омеляновича-Павленка. Оповідає, що під одним селом їх зустріла велика лава добре озброєних селян з кулеметами, яка залягла на вигідній позиції, готова до бою. Він

– Якої армії? Чого і куди йдете через наше село? Знаючи настрої населення, старшина відповів, що Запорізька Група Української Армії.

– Як же ви тут опинилися?

Представники «противника» запитуюче глянули на одного із своїх.

Той виступив вперед:

– Які частини? Як звуть начальників? – Тільки кажіть правду, бо я сам дорошенківець...

Після того, як цей старшина назвав йому частини і командирів, особливо як сказав, що й його Дорошенківський полковник Литвиненко з нерозлучними кійком та люлькою веде позаду 2-й запорізький полк – «дорошенківець» радісно усміхнувся і звернувся до товаришів: – Наші...

Отаман віддав наказ знімати лаву з позиції і післати зв'язки до сусідніх сіл, щоб заспокоїлися, бо йдуть свої – українці...

Кілометрів через три зустрічаю п'ять кіннотчиків на міцних невисоких «степняках». Два в місцевих, козацького крою чорних киреях, три в чорних довгих жупанах з грубого сукна, з під яких видно широкі, теж чорні штани. На всіх баранячі шапки з

Мотрин монастир.
Акварель Тараса Шевченка

чорними оксамитовими верхами. У кожного рушниця, шабля, револьвер. До сідел приторочені ручні гранати. Приймаю їх спочатку за наших «чорношличників».

Під'їжджають спокійно, видно, вже знають, з ким мають зустрінутися. Зупиняю:

– Якої частини?

– Гайдамацького полку Холодного Яру.

– Багато у вас козаків тепер? Глянули один на одного...

Видно, не знають, чи відповідати.

– А хто його знає?! – По домам зараз усі... Одні бурлаки та частина кінноти в монастирі. – Відповідає немолодий вже козак.

– А штаб де у вас, в монастирі?

Хитро усміхнувся:

– Поїдете, то побачите... як треба буде...

– А ви ж куди це – в розвідку?

– Ні... Додому. Чого байдики бити, як нема з ким битися...

Хто далекий, то вже мусить з черницями «душу спасати», а нам – як треба буде – осідлав коня, та й за дві години в сотні.

Під'їжджаємо до села Матвіївки. Перед селом, коло дороги, на високому місці висока могила-курган. Злажу з коня і взираюся на неї. На верху просторе заглиблення, оточене вінком валу з виходом у бік села. Немає сумніву – це старий козацький дозорчий курган. Видно з нього далеко. З боку, звідки йдемо і праворуч видніються ліси; ліворуч, в напрямку Чигирина, теж смуга лісу, а посередині гола рівнина – широкий вихід у степи.

Думка мимоволі вертає до часів, коли з цього кургану виглядала козацька сторожа «гостей» – татарських загонів із степу.

При в'їзді в село зустрічаємо групу селян з рушницями. Приязно здоровкаються з нами. В селі теж зустрічаємо озброєних.

Виділяю «квартирерів» – треба розмістити квартири для полку. Питаю двох молодичь, де живе староста.

– Немає у нас старости.

– Ну – голова, чи «присідатель»...

Молодиці переглядаються і потискають плечима:

– Нема ні голови, ні председателя...

– Ну, а хтож над вами в селі старший?

– Отаман є!

Козаки сміються.

Веселий козак з числа «квартирерів» повернув конем і нахилившись жартівливо обняв здорову, гарну молодичку:

– Над такими козаками то-й я поотаманував би...

Та молодичка несподівано вибила йому з стремена ногу і під загальний сміх перекинула з сідла на другий бік!

Молодиці теж сміються:

– Бач, бісової віри козак – на коні не всидить, а в отамани лізе...

Розпитую, як найти отамана, та ще по дорозі зустрічаємо групу селян, між якими був і отаман, немолодий вже селянин. За плечем у нього німецький карабін, на поясі револьвер і дві ручні гранати.

Привітався приязно.

– А, запоріжці!... Тут уже ваші проходили...

Питаю його, як краще розставити полк, головне, щоб було чим погодувати коней.

– Розміщайтесь, як вам подобається. Як у кого не буде вівса чи сіна – принесем від других.

Селяни, що йшли з ним, гостинно запрошують до себе, хто двох, хто чотирьох козаків з кінями. Один, трошки «під мухою», запрошує всіх до себе на хрестини. Нема тих недовірливих, або й ворожих поглядів, які нерідко доводилося зустрічати на Поділлі і навіть на Херсонщині. Ні вони наших, ні ми їх рушниць не боїмося. Відчувається, що вони розуміють нас і щиро співчують справі, за яку ми боремося, і це наповнює душу якоюсь щімливою радістю. Оглядаю добре вивчені за час боротьби обличчя козаків і бачу, що вони відчують те саме.

Виявляється, що село є частиною бойової організації Холодного Яру, центр якої в с. Мельниках, кілометрах у дванадцяти. В своїй організації село ділиться на «дієву сотню», яка при першій потребі робить бойову збірку і виступає на об'єднання з дієвими сотнями сусідніх сіл і «резервову сотню», яка виступає на підмогу, або разом з дієвою, як треба більше сил. Збираються по дзвону з церкви: два вдари підряд – дієва, три – обі разом.

В селі завжди є озброєна варта і вартовий, почувши дзвін в сусідньому селі – передає його для свого і дальших.

Безпереривний, тривожний дзвін подається лише під час великої небезпеки, або загального повстання і тоді повинні збиратися усі, хто має зброю.

Недалеке ж село Івківці, розположені на схід, за лісом, Чигирин, Суботів, Новоселиця, хуторі в їх районі, деякі села за Тясмином – це вже володіння «батька» Коцура.

У тому районі, минулого 1919 року, зорганізувався був большевицький Чигиринський полк, який під проводом бувшого катаржанина Коцура прилучився до червоної армії і брав участь в боях з армією У.Н.Р.

Але розчарувавшись скоро в большевиках, полк самочинно вернувся до Чигирини і заклав там самостійну «республіку» під червоними прапорами. Большевики боялися совати носа до «радянського» Чигирини, погодившись в силу обставин того часу з тим, що там порядкує «революційний комітет», який складався в більшості із свідомих націоналістів українців, що попали під вплив «батька» Коцура. Коли Україну захопили денікінці «чигиринська республіка» вдержалася завдяки тому, що місцевости боронила також і широко розвинена бойова організація Холодного Яру, під проводом отамана Василя Чучупаки, де цілковито панували українські націоналістичні настрої.

В той час, як «чигиринці» були у червоній армії, «холодноярці» були окремою частиною в українській армії. Підчас відступу її у 1919 році закордон, пробилися в свої околиці і засіли в них.

Між селами цих двох орієнтацій всякі зв'язки перервані. Ще недавно між ними бували збройні сутички, які завжди викликали Коцурівці^{А1}, та під цей час «Чигиринська республіка», озброєна «до зубів», сидить тихо і вижидає подій.

Декілька хлопців із Матвіївки, які відзначалися «кривим оком на чужу кишеню», служать у «гвардії» Коцура в Чигирині й до свого села не показуються, бо тут їх чекає короткий суд і... куля в чоло.

У вечері виник маленький «конфлікт». Отаман, і селяни образилися, що ми хочемо виставляти застави: – Ви-ж помучені... Спійть спокійно. Охороняємо себе – охоронимо і вас.

Погодилися на тому, що вони несуть варту під селом, а наша кінота роз'їздами.

Вночі коцурівці роззброїли заставу наших Чорноморців, виставлену на хутір в бік Чигирини. Забрали кулемет.

Матвіївські селяни, страшно обурені, натякають, що добре було би зараз, спільними силами, зліквідувати Коцура, але у «дідуся» пляни інші і група посувається даліше.

Короткий переїзд до Головкивки роблю на кулеметній бричці, бо ще на Херсонщині, підчас довгого нічного переходу, переїздивши з коня на цю саму бричку відпочити, заснув і приморозив собі пальці на правій нозі. Нога розпухла і не можна взутися. В Головкивці почуваю себе дуже погано і лежу в селянській хаті, оточений сердешною опікою господарів.

Приходять старшини, оповідають, що з краю села дуже гарний краєвид. Видно Медведівку, Тясмин і побережжя Дніпра, видно копулу Мотриного монастиря над лісами. Місцевість – маленький Кавказ: гори, яри, все вкрите лісом. Оповідають, що до штабу групи приїхали післанці просити отамана і всіх старшин на весілля до отамана Богдана, десь під Олександрівкою; що «дідусь» відпустив декілька старшин, щоб погуляли і розвідали, що треба. Про зухвалі наскоки Богдана на большевиків і денікінців нам оповідали ще в Матвіївці. Розпитуємо про нього нашого господаря. Господар, колишній гусарський вахмістер, добре орієнтується у військових справах, охоче оповідає.

– Що це – Богдан – прізвище його, чи псевдонім? – питає один старшина.

– Бачте... Він байстріук. Мати дівчиною-сиротою принесла його з наймів із Чигирини... А як люди питали, де взяла, казала – Бог дав... Через те кажуть і прозвали його Богданом.

Виросло у злиднях в орла-парубка... Пішов на війну і вернувся відзначеним підстаршиною, а як почалася отут у нас боротьба – Богдан і почав «коники викидати». Тай заливав же він горячого сала за шкуру москалям! Пішла слава: отаман Богдан – отаман Богдан!... А воно всього війська: сам отаман, візник – теж добрий хлопець, та пара добрих коней у тачанці. На тачанці у нього кулемет «Кольт», а до крила прив'язаний легкий німецький міномет.

У візника ручний кулемет «Люїс». І ото під'їжджає було вночі під яку стачію заповнену потягами та військом, найбільш, коли відступали большевики, а потім денікінці, і пішов «воювати»! Лівою рукою стріляє з «Кольта», а правою одягає на міномет міни і пускає їх. Візник з «Люїса» строчить... Ті собі стріляти в темноту, не знаючи по кому, і підійметься такий «бій» – як би зійшлося дві дивізії...

Звичайно – паніка...

Покидають все і тікають, хто потягом, хто пішки, а Богдан заїде на покинуту стачію і їде до найближчого села.

Побудить кулеметом дядьків і посилає, щоб забрали собі майно та зброю.

Звичайно, як хоче зробити якийсь напад, де треба більше людей, то тільки передасть одному другому і до нього збіжиться півсотні добрих верхівців, – наших хлопців на це діло два рази запрошувати не треба, – але більше любить сам.

А стріляє бісова кров – аж чудно!

Як нема з ким битися, виїде з нудьги у степ і б'є з кулемета заяців...

Так ото і живе «на колесах»... Рідко до своєї пустки-хати повертає.

Де ніч застала – там ночує. Всюди пошана йому за відвагу: і нагодують, і чарку дадуть, і дівчата не цураються, а оце – женитися задумав... Та бач – «губа не дура» – хоче, щоб генерали у нього на весіллі гуляли...

З дальшої розмови довідуємося, що «байстрюк» Богдан покохався з дочкою першого господаря у своїм же селі, але батько і слухати не хотів про шлюб і «випрóbив» Богданових сватів з хати. Заявив, що віддасть свою одиначку тільки за поважного господаря, а не за «голодранця», у якого одна хата та й та з побитими вікнами, та який не дбає про те, щоб щось мати. Не помогли й сльози дівчини, що любила Богдана.

Тоді Богдан став «свататися» трохи оригінальним способом... Проїжджаючи щодня коло хати своєї коханої – кожний раз випускав по вікнах півстрічки з кулемета. Більшість селян держала сторону Богдана. Нарешті батькові надоїло ховатися попід лавки і він згодився на шлюб.

На весілля з'їхалося багато озброєних людей з цілої округи, які навезли харчів і горілки, щоб мав чим Богдан частувати, не з тестевого...

Весілля з сальвами, з ракетами, гулялося на цілій вулиці не один день. Такі весілля бачила Чигиринщина тільки мабуть ще при гетьманах.

Бачучи пошану населення до зятя і що навіть полковники приїхали на весілля – батько примирився й за столом цілувався вже з Богданом, виговорюючи ще за побиті шибки...

Постать Богдана – цікава й знана на Чигиринщині і я ще вернуся до неї.

Під вечір, я розхворівся зовсім. Прийшов лікар, поставив термометер – 39,2. Лікар розводить руками: чи від ноги, чи –

тиф, на який захворіло вже декількох козаків. В кожному разі в похід, на мороз небезпечно, а група рано виступає.

Прийшов брат із штабу, почали радитися. Лікар пропонує відправити у Медведівку до лікарні, куди відправив вже двох тифозних... Виручає господина:

– У монастир, до гайдамаків! Там і лікар є, і черниці доглянуть краще як у лікарні... Братові думка подобається:

– Звичайно... Будеш у безпечному місці, між своїми. Ми ще у цьому районі пробудем деякий час, будемо певно мати зв'язок з Холодним Яром, як видужаєш – приєднаєшся.

Рішаємо, що завтра господар відвезе мене підводою до манастиря. Пишу рапорт і у вечері брат приносить дозвіл та лист до отамана Чучупаки.

Рано забігають прощатися старшини, козаки... група виступає. Не хочеться розлучатися з людьми, з якими два роки «стремено – до стремена» ділив бойове життя... Але – це ж не надовго...

Рішаю ще день перележати у гостинних господарів. Заживаю залишену лікарем «аспірину», господина частує «малинкою» і заганяє спати на горячу піч у просо...

У вечері приходять селяни, точаться розмови про минуле і майбутнє. Мене дивує їх обзнайомленість з історичним минулим України, національна свідомість. Розмовляють про Центральну Раду, «яка ловила гав», про Скоропадського, «який спаскудив звання Гетьмана», про Коцура, «який зганьбив стару гетьманську столицю Чигирин»; про те, як, ще задовго до революції, на Чигиринщині заклалася була широка підпольна організація в селах, що ставила собі за ціль відібрати колишні козацькі землі у поміщиків і вернути незалежність України.

Був вибраний гетьман – свій же розвинений селянин, який був у війську підстаршиною, і села припасуючи зброю готовилися до повстання. Була суворо захована конспірація. Але якийсь дядько похвалився під великим секретом жінці, та, так само «під секретом», боровицькій попаді, та попові-«малоросові», той приставові, той – викликав військо і в наслідку багато селян, в тому числі і оповідаючий, – «прогулялися» у Сибір, де не один загинув.

Пригадую собі, що читав колись про «Чигиринські аграрні волненія»... Чи це не характеристичне, що революціонери Дейч і Стефанович, щоби підняти на Чигиринщині революційне повстання, використовують гасло самостійності України, повторюють Залізняка і показують селянам «золоту грамоту